

национальной идентичности в эпоху глобализации зависит от синтеза фольклорных образцов с современными профессиональными формами.

SUMMARY. This article examines the conceptual foundations of the historical development of Karakalpak art and literature through the lens of syncretism and evolutionary transformation. The research explores the journey of Karakalpak creative thought from archaic mythological roots and oral epic traditions to the formation of professional artistic genres. Special attention is given to the "syncretic nature" of the Zhyrau (epic storytelling) school, where the unity of word, music (the kobyz instrument), and performance served as an "aesthetic code" for subsequent generations. The study analyzes how traditional motifs in epics like "Alpamys" and "Kyrk Kyz" were reimagined during the 19th-century classical period by thinkers such as Berdakh and Ajiniyaz, eventually laying the groundwork for modern professional drama, prose, and musical arts. By employing historical-typological and comparative methods, the author argues that the preservation of national identity in the era of globalization depends on the synthesis of traditional folklore patterns with contemporary professional artistic forms.

«ҒӘРИП АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Аллияр Шыныбеков – үлкен оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: достон, генезис, мотив, фольклор, вариант, бахши, жиров.

Ключевые слово: эпос, генезис, мотив, фольклор, вариант.

Key words: epic, genesis, motif, folklore, variant, baksy, jirau.

Халық дөретиўшилигиниң көлемли хәм қызықлы жанрларының бири – дәстанлар болып табылады. Дәстанлар тематикалық бағдарлама, сюжетлик хәм идеялық мазмунына қарай: *қахарманлық* (батырлық) дәстанлар хәм *ашықлық* (лиро - эпикалық) болып ажырады.

«Лиро – эпикалық дәстанлар қарақалпақ халық дөретиўшилигинде батырлықты жырлайтуғын эпикалық дәстанлар менен бирге дөрелип, бирге өмир сүрип қиятыр. Оларда қахарманлық дәстанлардағыдай батырлық ислер, гүрес тутыў, саўаш көринислери сүүретленбейди, ал бир – бирин ессиз сүйген жаслардың шийеленискен тәғдирлери, айралық азаптары, сағыныш сезимлери бериледи. Соның ушын бундай дәстанларды қарақалпақ фольклорында ашықлық дәстанлар деп жүритеди, ал халықаралық әдебий терминологияда романтикалық поэмалар деп атайды». [1.52] Олардың сюжетлери шийеленискен, қыйырман – шыйырман эпикалық ўақыяларға толы болып келеди. Соның менен бирге ашықлық дәстанларда сүйискен жаслардың, жүрек сезимлери, айралық,

сағыныш зардабынан пайда болған руўхый халатлар кеўил дәртлери терең пиризм менен бериледи. Демек, ашықлық дәстанларда ўақыялар эпикалық жол менен баянланады хәм қарақалпақлардың жүрек сезимлери, руўхый халатлары терең призм менен бериледи екен, усы берилгенине қарай әдебияттаньў хәм фольклор илиминде ашықлық (романтикалық) дәстанларды лиро – эпикалық дәстанлар ямаса лиро – эпикалық поэмалар деп атайды. Ашықлық дәстанларды бақсылар атқаратуғын болған ямаса жеңил намаларға салып қыссаханлар оқыйтуғын болған. Қарақалпақ халқы арасында кең тарқалған ашықлық дәстанларынан «Ғәрип ашық», «Саятхан – Хәмра», «Ашық Нәжеп» ти атап өтиўге болады. «Ғәрип ашық» дәстаны қарақалпақ халқының сүйип тыңлайтуғын дәстаны болған. Қарақалпақ бақсыларының нама билиў дәрежеси, ашықлық дәстанларын атқарыў шеберлиги усы «Ғәрип ашық» дәстаны менен өлшенген. Шынында да, «Ғәрип ашық» дәстаны өзиниң идеялық мазмуны, сюжетлик хәм композициялық писиклиги, көркемлик дәрежеси

қосықларының лирикалық тереңлиги хәм нәзиклиги бойынша әдеўир өзгешеленип турады. Дәстанның ишиндеги лирикалық қосықлардың халық кеўилине жаққаны соншелли, олардың көпшилиги дәстаннан ажыралып, өз алдына халық қосықларына айналып кеткен. Мысалы, «Бес жыл болды айра түстим ярымнан», «Дәртиңнен», «Ярдың гүли келди өзи келмеди», «Келер саллана – саллана», «Ғәрибим», «Сәнемжан», «Нигарим», «Сен яр кеткели» хәм т.б. қосықлар ашықтың жүрек сезимлерин, кеўил дәртлерин береді. Усы дәўирлерде халық арасындағы көп санлы ертеклер тийкарында «Юсуп - Зүлейха», «Ләйли Мәжнүн», «Фархад - Шийрин» кейинирек «Тайыр - Зухра», дәстанлары пайда болды. Мине, усы ашық – машықлардың қәсийетли қыссасын сүүретлейтуғын дәстанлардың кең ен жайыуы «Хурлиха – Хәмра», «Ғәрип ашық», «Ашық Нәжеп» хәм т.б. дәстанлардың дәслепки формаларының пайда болыуына жағдай таярлаған болыуы тәжип емес. [2.8] Усы дәстанлардың пайда болыуына байланыслы бундай сюжетке қурылған қахарманлардың атлары, географиялық атамаларын өзгертиў жолы менен туўысқан қазақ, татар, ноғай халықларының «Қыз Жибек», «Қазы Көркем - Баян», «Сулыў» қусаған дәстанлары ипайда болды. Бирақ бул жерде оларды бир – бириниң көширмеси деген ой болыуы мүмкин емес. Тек те олардың узақ жыллар даўамында өз-ара қарым – қатнасықлардан кейин бир – биринен сюжетликтәсирленгенлиги, байып атырғанлығы ғана нәзерде тutyлады. Соның менен бир қатар гейпара илимпаз әдебиятшылар бул дәстанларды шайырлар тәрәпинен дөрелген деп те жазады. Мәселен, «Зәўре - Тайыр» дәстанының авторы XVII әсирде жасаған. Балықлы шайыр Саид Мухаммед Сайедий хәм XVIII әсирде жасаған түркмен шайыры Молланәпес «Ләйли Мәжнүн», «Юсип - Зилийха», «Зейнеп - Эреп» дәстанларын Андалибтиң (Нурмухаммед Ғәриптиң) (XVIII әсир) «Саятхан-Хәмра» хәм «Нәжеп үәлен» дәстанларын түркмен шайыры Шабендиниң «Ғәрип ашық» дәстанын Г.Араслының пикиринше

табризли исенимли шайырдың жазғанларын хабарлайды. Бирақта бул дәстанлардың дәслепки халықлық вариантының ертеде дөрелгенлигин оларда бийкарлайды. Бул шайырлардың индивидуаль шығармалары, сол ертеде дөрелген халықлық варианты тийкарында дөрелгенлигин хабарлайды. Оның қайсы ўақытта индивидуаль вариантларының дөрелиўине қарай ўақыяның болған дәўирин белгилемей, дәслепки халықлық вариантларының пайда болыў заманларын еске алыў керек. Өйткени, хәр бир бақсы, қыссахан, қосықшылар вариантын өзгеше етип өзінше қәлиплестиргендей, шайырларда оннан өзінше илхамланып келди. Атақлы қарақалпақ бақсылары Ғәрипнияз, Есибай, Аташ, Нуржан хәм Ақымбет, Муса, Сүйеў, Арзы, Жуман, Шернияз, Әмет, Жапақ, Есжан, Қаражан, Тилеўмурат х.т.басқалардың қосқан үлесі өз алдына бир төбе.

Өйткени белгили дәстан халық дөрәтпеси яки индивидуаль дөрәтпе болып атқарыўшының мүлкине айланады, яғный дәстанның аворларын-драматург десек, атқарыўшы режиссиёрлық ўазыйпасын да атқарып, өзиниң атқарыў монерасына, талант дәрежесине қарай өзгерислер киргизип отырады. Әсиресе, бул тыңлаўшы аудиториясының характерине де байланыслы. Жоқарыда келтирилген бир қыйлы мащмундағы дәстанлар хәр қыйлы халықта айтылса да, сол елдиң миллий өзгешелигине қарай олардың турмыс шараятына байланыслы өзінше көркем – қураллар менен сүүретлеп бериледи.

Ол шығармалардан сол халықтың үрп - әдетин, турмыс тиришилигин, дүньяға көз – қарасын көрихге болады. Тап усы мәселеден дәстан менен усы халықтың тарийхының арасындағы жақынлық анықланады. Булардың барлығы илимге, изертлеўге объект болып, илимий материал болады. Ал, келешекте буның илимий ашылыўлар болатуғынлығына даў жоқ. Сөз етилип отырған дәстанлардың шығысы қандайда бир тарийхый дәўирге барып тирелген ўақытта да ол сол дәўирдиң жемиси болып қалмастан усындай еле оннан кейинги дәўирдиң де

жемиси болып есапланады. Өйткени, тарийхый көринистің өзгеріуи менен адамлардың да сана – сезими де өсип, өзгерип отырады. Турмысқа, дүньяға болған көзқараста өзгеріске дуўшар болады. Сонлықтан атқарыушылар қандайда жәмийетлик дүзимди сүүретлесе де, өзлериниң халықтың турмысын, сезимин идеялық көркемлиги жағынан белгили дәрежеде өзгеріске дуўшар болып турады. Бундай өзгеріслер жоқарыда айтылғандай тек те бақсылардың суўғырып солымай шайырлық талантына, турмысқа болған көзқарасына байланыслы болып қалмастан, жалпы халыққа жәмийетлик турмыстың өзгириуине тарийхый шараятқа байланыслы да болады. Хәр бир адам тәбият инам еткеніндей өзиниң ишки психологиялық кеширмесине байланыслы хәр қыйлы толғамда болғанындай бақсылардың бири дэстан қахарманларының образын күшейтип жырлауға қызыкса, екіншиси олардың арасындағы ашық мухаббатты ардақлауға көбирек орын береді. Деген менен буннан атқарыушылар халықлық дэстанларды қалегенинше өзгерте береді деген жуўмақ шықпауы керек. Өйткени, әдебий дөретиўшилиқ курамалы бир процесс болып, бул майданға жүрегиниң оты бар, ишинде дәрти қыйнаған, поэзия ышқына гирипдар болған адамлар ғана өз жолы, өзине тән стили, усылы хәм индивидуаль қәсийетлери менен кирип келеди. Ол өз талантының қәлеуи хәм укыбының күдиретине қарап дәуир талабында заманластары арасында белгили орынды ийелейди. Бирақта,

дөретиўшилиқ процесстеги барлық ўақыяларды текте ески дәстүрлик яки өз ара тәсир факторлары менен бақлау сол тәсир нәтийжелерин белгили дөретпелердиң халыққа синисип қәлиплесип, камалға келиўинде шешиўши роль атқарады деп инкар киритиў, тарийхый шынлыққа қайшы келер еди.

Халықтың миллий психологиялық өзгешеликлери менен үрп-әдет дәстүрлик белгилерине келсек, олардың хәр қайсысы өз алдына бир дэстан. Сонлықтан да хәр бир халықтың атқарыушысы дэстанда тарийхый ўақыт талап еткен қатар қағыйдаларға байланыслы. Сол халықтың жүрегиниң қәлеуи бойынша өзгертип, қосып-алып, дидни жақынластырып отырады. Туўысқан халықлардың аўыз әдебиятындағы жақсы тәжирийбелерден пайдаланыўдың өзи де дәуир әдебияты яки конкрет бир дэстанлардың кең таралуы дәуирлериндеги белгили қатнас хәм реал тарийхый иқтияжларға байланыслы болған хәдийсе болып, бул усыл тарийхый орталықтың ишки раўажланыў қуўаты менен салыстырылады.

Тарийхый жағдайдың талап етилиўине байланыслы лиро – эпикалық дэстанларда «гейпара илимпазлар дэстан ўақыяларында гезлесетуғын географиялық атамалар менен тарийхта әзелден киятырған белгили жайлар қала хәм аўыл атларына байланыслы оныңшыққан жерин басқа журтларға апарып силтейди. Дурыс, бул дэстанлардағы қахарманлар хәрекетлери, қатнасықлары, өмири хәм тәғдири усы жер атамалары менен бастан – аяқ тығыз байланыста алып барылады». [2.11]

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Жәримбетов Қ., Оразымбетов Қ. Қарақалпақ әдебияты, Нөкис, «Билим», 2006. 52-бет.
2. Алимов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дэстанлары, Нөкис, “Қарақалпақстан” 1983.
3. Агоджонов Ө. Очерки истории огузов и туркмен средней Азии IX-XIII вв. Ашгабад, 1969.
4. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкис, “Қарақалпақстан” 1977.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нөкис, “Қарақалпақстан” 1988.

РЕЗЮМЕ. Қарақалпақ халқ достонининг «Ошиқ Гариб» асарининг келиб чиқиши ва тарихий манбалари ўрганилади. «Ошиқ Гариб» достонининг эволюцияси Ўрта Осиё ва Балқан халқ вариантларини қиёслаш йўли билан ўрганилади.